

זיוה שמיר

בעקבי האב

עגנון - תלמידו הנסתר של ביאליק

ס פ ר א

בית הוצאה לאור

איגוד כללי של סופרים בישראל

עיון ומחקר

הפרק העשירי

האם האמין עגנון בנסים ונפלאות?

סיפורו של עגנון "הפרוטה" מול סיפורי הגס של ביאליק

א. "הפרוטה" ויחסו של עגנון למעשי נסים

סיפור האגדה של עגנון "הפרוטה" המכונס בספרו אלו ואלו (מהדורת 1953) נדפס בפעם הראשונה ביום 9 בפברואר 1934 במוסף לילדים של עיתון דבר שהוקדש כולו לאלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (אז"ר), במלאת לו שמונים שנה.¹ במוסף זה נכללו גם שירו של דוד שמעונוביץ (שמעוני) "הנוטע", מעשייה מחוזות בשם "יקטן" בתרגומה של פנינה הלפרין,² האגדה "יונה ומלקוש" מאת אליעזר שגאל, שירה של אנדה "הרוח" ושיר בשם "הצי הלבן" מאת משוררת "אלמונית" בשם "אלה" (מאחורי שם זה מסתתרת כנראה המשוררת והמתרגמת אלה אמיתן). תודתי נתונה לד"ר גדעון טיקוצקי על הזיהוי).

מדוע החליטו עורכי דבר לציין את חגו של אז"ר במוסף לילדים דווקא? ראשית, אז"ר הוציא ספר שכותרתו תולדות הספרות העברית: לבני הנעורים.³ שנית, לאחר עלייתו ארצה, בעודו מוצא את פרנסתו הדלה מעבודת ספרנות ומהוראה לדרדקים, הוציא אז"ר על חשבונו ספרון בשם סיפורים ואגדות לבני הנעורים (ירושלים תרס"ז); שלישית, בשנת תרס"ז הוציא אז"ר ביזמתו ועל חשבונו גם ארבע חוברות של אשכולות: קובצי מדע וספרות לבני הנעורים שזכו לתשומת-לב רבה ביישוב הדל של ימי העלייה השנייה. ואף זאת, מיום הקמת תנועת "הנוער העובד והלומד" בשנת 1924, הרבה אז"ר לבקר בסניפי התנועה, וזכה לכינוי "הסבא של הנוער העובד". זיקתו המוכחת לבני הנעורים היא זו שהדריכה אפוא את עורכי דבר בהחלטתם זו, ומאחר שאז"ר היה יהודי שומר מצוות מצאו העורכים לנכון לפתוח את המוסף שהקדישו ליובלו בסיפור הדורש

פרק 10 סיפורי נסים אצל ביאליק ואצל עגנון

בשבח שמירת השבת, פרי-עטו של סופר חשוב ונחשב כעגנון. הסיפור "הפרוטה" הוא סיפור אגדה על מעשה נסים שאירע לאיש עני, שלא נמצאה הפרוטה בביתו לקיים את השבת כהלכתה, והוא נאלץ להניח על שולחנו פת לחם שחורה כבימי החול. בדרכו לתפילה בבית-הכנסת ראה העני מטבע על גבי הקרקע, אך לא הרימו בְּשֵׁל קדושת השבת. בשוכו הביתה מן התפילה גילה שהמטבע עדיין נמצא באותו מקום. במרוצת יום השבת עבר העני פעמים נוספות, ובכל פעם ראה שלמרבח הפליאה איש לא ראה עדיין את המטבע, ולא עוד אלא שהפרוטה הפשוטה הפכה למטבע כסף יקר ואחר-כך למטבע זהב נוצף. הַנֶּס הלך והתעצם משעה לשעה, ובצאת השבת גילה העני כי המטבע הפשוט הפך כבר לעֲרֵמָה של דינרי זהב. עתה רשאי היה להתכופף ולהרים את מטבעות הזהב היקרים, כדי לשימם בכיסו ולמלא את כל מחסוריה של משפחתו.

במהלך הסיפור, האיש העני שמצא את הפרוטה מנסה לנמק את התופעה המופלאה שנקרתה בדרכו בדרכים שונות: תחילה הוא נותן לה הנמקה רֵאליסטית, ומשער שהשתקפות השמש במטבע מטעה אותו להאמין שלפניו מטבע זהב. לחלופין, הוא חוכך בדעתו שמא נקרה השטן בדרכו כדי להעמידו בניסיון. ההנמקה הראשונה מאפיינת חשיבה מודרנית, המסתמכת על הוכחות אִמְפִּיריות ומסקנות רציונליות. ההנמקה השנייה מאפיינת את דרכי החשיבה של יֵרָאִי שמים תמימים המאמינים במעשי נסים, ומסתמכים על האמונה בדמונולוגיה. כזכור, היו אלה סופרים ההשכלה שגיננו את החסידים והוקיעו אותם בשל אמונתם העיוורת בקמעות, בלחשים ובגירוש שדים. אכן, בספרות המאה התשע-עשרה הייתה אמונתם של פשוטי העם במאגיה ובמיסטיקה בסיס לביקורת נוקבת, מלווה בלעג ושנינה, אך עם האכזבה מתנועת ההשכלה לאחר פְּרֵעות 1881 ובמיוחד לאחר ייסוד תנועת "חובבי ציון", שטף גל נאו-חסידי את הספרות העברית שהעלה את האדם הפשוט על נס וקשר לו כתרים. ואולם, גם סופר נאו-חסידי כדוגמת י"ל פרץ רמזו בסיפוריו הנאו-חסידיים (מפי העם) שמעשי הנסים הם לאמתו של דבר מעשים של יום-יום שרק דמיונם

של תמימי האמונה מפקיעים אותם ממשום ומעטים עליהם דוק מופלא שלא מעלמא הדין. סיפורו של עגנון אינו מנסה לפתור את חידת הפיכתו של מטבע הנחושת הפשוט לצרור של מטבעות זהב, ומציב מול הקורא המשתאה והנפעם אגדה על מעשה נסים ונפלאות שאינו מלווה בהנמקה רציונלית כלשהי.

הסיפור "הפרוטה" נכלל בתכנית הלימודים של מערכת החינוך וכולל במקראה לתלמידים של בית-הספר היסודי. לדעתי יש מקום לתהות אם עורכיה החליטו לחנך את תלמידי ישראל לפי הערכים העולים ובוקעים ממנו. את "הפרוטה" כתב עגנון לאחר שחזר בתשובה, קיים מצוות והאמין שאי-קיומן כרוך בעונש מידי שמים. מסיפורו משתמע שאילו לקח העני את המטבע וטלטלו ביום השבת, הוא היה מִפְרַי איסור מפורש, עובר עברה ומאבד את סיכויו לזכות בגל מטבעות הזהב. האוצר נפל בחיקו רק משום שעמד בניסיון ושמר על השבת מכל משמר. לשון אחר, האיפוק והשליטה העצמית שגילה בזכות אמונתו התמימה זיכוחו בנס שנשלח אליו ממרומים. הסיפור נחתם באמירה מפורשת "מכאן ולהבא לא הייתה השבת חסרה כלום [...] בשביל ששמר שבת אחת מעוני זכה לשמור שבתות הרבה מעושר".⁴ האם לא העלו אנשי משרד החינוך בדעתם שהסיפור עלול לטפח אצל קוראיו הצעירים לא רק תכונות כמו איפוק וכיבוש היצר, אלא גם לעודדם לשבת ולצפות ציפייה פסיבית לנס ממרומים שיושעים מכל צרה? בצד ערכים חיוביים, סיפורו של עגנון עלול להטות את הקורא התמים לאמונה בכוחות על-טבעיים - בנסים ונפלאות שיתגלגלו לידי מידי שמים.

לאמתו של דבר, המסר העולה ובוקע מסיפורו של עגנון הוא מסר "קתולרי" במקצת המזכיר את זה העולה ממעשייה מס' 153 באסופת המעשיות של האחים גרים. מעשייה זו - Die Sterntaler ("מטבעות הכוכבים") מספר את סיפורה של ילדה נדיבה ורחמנית שחילקה את בגדיה לילדים עניים חסרי-כול, עד שנשארה בעצמה עירומה, ללא בגד לעורה (עגנון חזר על תבנית לגנדרית זו בפרק הראשון של סיפורו "עד הנה" שבו מעיד האני-המספר על עצמו

פרק 10 סיפורי נסים אצל ביאליק ואצל עגנון

שתרם את בגדיו ונעליו לפליטי המלחמה, ונשאר ללא בגד וזוג נעליים שיתאימו לימי הקיץ). אלא שבניגוד לגיבור "עד הנה", בן-דמותו של עגנון פחות או יותר, גיבורת האגדה הגרמנית קיבלה את גמולה על מעשיה הטובים: כוכבי השמים נפלו ארצה והפכו למטבעות זהב לרוב. הילדה, שזכתה בכותונת חדשה ממרומים, אספה את המטבעות בשולי בגדה ולא ידעה מחסור כל ימי חייה (תבנית המעשייה הזאת נתגלגלה גם לסיפור הילדים הפופולרי "חנה'לה' ושמתל השבת" מאת יצחק דמיאל-שווייגר). מסיפורו של עגנון "הפרוטה" ניתן היה לצפות למורכבות רבה יותר מזו העולה ובוקעת ממעשיית פולקלור עתיקת-יומין, פרי הדמיון העממי, ומעיבודיה המודרניים לילדים, ואולם עגנון השאיר לכאורה את מעשה הנסים והנפלאות בעינו, כבאגדה תמימה, נטולת כל ספקנות אירונית.

ב. הנס בראי יצירתו של ביאליק

כאשר חיבר ביאליק את "שיר העבודה והמלאכה" (שיר שהיה בשנות השלושים המנונו של "הנוער העובד"), הוא יצק לכאורה את תוכני שירו למתכונת מקובלת (תבנית קונבנציונלית של שירי "ברכת המזון", המושגרים ברחבי העולם, תוך שבירת מוסכמותיה של התבנית) השורות "למי תודה, למי ברכה? / לעבודה ולמלאכה!" מנפצות את הקונבנציה. במקום שהשיר, המבוסס כאמור על שירי-תפילה, יודה לבורא עולם על השפע שהוא מוריד משמים, השיר רומז לבני הנעורים שלא יסמכו על חסדי שמים ומלמדם כי רק מי שעובד יכול לזכות בגמול ולראות פרי בעמלו (בחינת "מי שטרח בערב שבת יאכל בשבת"; עבודה זרה ג ע"א).

ביאליק לא האמין בנסים, וכל "סיפורי הנסים והנפלאות" שביצירתו מתגלים כדיעבד כסיפורים פשוטים המתפרשים כהתרחשות היוצאת מגדר הטבע רק אצל אנשים המאמינים ללא סייג באותות ומופתים. בפואמה "יונה החייט" ניתן לראות בבירור שאנשים טובים, אך פתאים ונוחים לפיתוי, כהוריו של יונה, מאמינים לכל מילה היוצאת מפי "הצדיק" ופמלייתו. הקורא המפוכח, לעומת זאת,

יראה בדברי ה"צדיק" ברכה סתמית, שכל אחד יוכל לפרשה כרצונו למצוא בה הד למשאלות לבבו. במרחבי יצירתו של ביאליק אין לפנינו כל סימן של התפעלות מן הנסים והנפלאות המזומנים לישרים ולתמימי הדרך מידי שמים ומידי אנשי השם. להפך, נרמז החשד שאנשי הקהילה משתמשים בהם לצורכיהם שאינם רוחניים כל עיקר. בשיר-הילדים הביאליקאי "הנער ביער" מתוארת באירוניה קלה דמותו של הילד העצלן, השב לביתו לאחר שרשרת אירועים מפחידים שחווה ביער. ילד זה הופך לתלמיד טוב וממושמע, אף הולך לבית-הכנסת לברך "ברכת הגומל" ("עֲלֵה לְתוֹרָה / וּבְרַךְ הַגּוֹמֵל" / (מִי לְמַדּוֹ? - הַשֶּׁמֶשׁ / בְּלֶחֶשׁ סִיעָהוּ / וְאוֹלֵי גַם זָכָה / מִפִּי אֱלֹהֵינוּ). ברי, ההנמקה הראליסטית לידענותו המופלגת של הנער היא עזרת הלחשן, אך נרמז שהחסידים התמימים, המקיפים את הילד, יאמינו שלפניהם נס של "גילוי אליהו". כאן ובמקומות אחרים לגלג ביאליק בגלוי ובסמוי על החסידים המצפים למעשי נסים, וראה בעיסוק במאגיה ובקבלה מעשית מעשי שרלטנות (וראו יחסו אל הצדיק מצ'רנוביל בפתח סיפורו הראשון "אריה בעל גוף").

עמדתו המובלעת של ביאליק לגבי מעשי הנסים והמראות המופלאים הייתה עמדה של לגלוג קל, נטול זדון, של אדם מפוכח המבין ללבם של דלי העם הזקוקים לאמונה בנס אשר ימשה אותם משלוליות הרפש ויעניק לחייהם ניצוץ של תקווה: בסיפורו "החצוצרה נתביישה", למשל, ניתן להבין בנקל שתיאור הלבנה כקערת פסח גדולה הנגלית למשפחה המגורשת בליל הנדודים הראשון שלה הוא מראה מופלא רק בעיני המאמין התמים (הקורא המפוכח יבין שביום ליל הסדר, הֶחָל בִּי"ד בניסן, הלבנה מתגלה במילואה, ועל כן היא נראית בו כמו קערת כסף גדולה המאירה בשמים בעיניו של ילד תמים). קורא מפוכח אף יבין כי תיאור כמו-מאגי כדוגמת תיאור הדייג בשירו של ביאליק "זוהר" ("נְעֵרֶת הַרְסִיסִים קוֹסְמֶת, נוֹסְסֶת; / כְּמוֹ בּוֹחַשׁ הַדֵּיג סִיר זֶהר בְּכֶשְׁפִּים") אינו אלא מראה פשוט ויום-יומי של דייג המנער את רשת הדייגים שלו הנוטפת רסיסי מים מול קרני השמש המאירות את חוטי הרשת בכל צבעי הקשת.

פרק 10 סיפורי נסים אצל ביאליק ואצל עגנון

שירו של ביאליק "שירת" בנוי אפוא על ניפוץ תבניות-קבע של סיפורי נסים ונפלאות, תוך סיכול ציפיות הקורא והפרת תגובות-הקבע שלו (stock responses). הסיפור ב"שירת" על האב שחילל את שבתו מעוני בפת לחם שחורה וזנב דג מלוח מהדהד בסיפורו של עגנון "הפרוטה" המספר על העני שהסתפק בפת לחם שחורה ובסוף קנה לו ולמשפחתו גם דג מלוח. שגרת הנוסח החסידי מעוררת ציפיות ל"גילוי אליהו". הקורא מצפה שאליהו הנביא יגיע אל בית העניים, יחולל נס, יפרוש על השולחן מפה לבנה ויציב עליה את כל צורכי השבת: נרות, חלות, יין, בשר ודגים. בשירו של ביאליק שום נס אינו מתרחש. להפך, המשפחה מאבדת את אביה, נותן לחמה, האם האלמנה יוצאת לשוק החיים ואינה זוכה לסיוע כלשהו. בבואה הביתה, רצוצה מעמל יומה, היא יושבת ומטליאה את בגדי יתומיה. תיאורה של האם הענייה היושבת ואוחזת במחט מעורר אף הוא ציפיות למעשה נסים ונפלאות (כבאגדת "שלגייה", למשל), אך גם הפעם הציפיות אינן מתמלאות.

בשיר "שירת" האב העני מקדש את השבת בלית ברה בפת לחם שחורה, אך אחרי מותו - בפואמה "זוהר" שהייתה בהדפסתה הראשונה חלקו השני והמשכו של השיר "שירת" - הבן פורץ החוצה מפיין הכתלים, יוצא אל השדה, הבככה והיער, ומגלה שם עושר שאין שיעור לו - רשתות זהב וארמנות בדולח. מאחורי גבו עומד המחבר המובלע ולועג ל"אוצרות קורח" הללו שאינם אלא חזיון תעתועים של קרני השמש המשתקפות בצמחי השדה ובגרוטאות הברזל. אצל עגנון העני מברך על לחם שחור, וכשהוא רואה את מטבעות הזהב הוא מחפש אמנם הסבר לתופעה העל-טבעית שנקרתה בדרכו, אבל מתברר שהמטבע הפשוט באמת ובתמים הפך לערמת מטבעות זהב. מן השמים גמלו לעני על אמונתו, וזיכוהו בעושר רב לכל ימי חייו. דומה שבסיפור זה עגנון אינו מעלה פקפוקים וספקות לגבי הנס, ומאבד בו לשעה קלה את האירוניה האופיינית ליצירתו לסוגיה ולתקופותיה. לגלגל על סיפורי נסים ונפלאות עולה דווקא משירו של ביאליק "אמי זכרונה לברכה", שנכתב ופורסם כשלוש שנים לפני סיפורו של

עגנון "הפרוטה" (שתי היצירות מתארות לכאורה מעשה נסים שאירע ליהודים כשרים, שומרי שבת). שיר זה נתפס בטעות בביקורת כשיר המספר על נס שאירע לאמו של המשורר. להערכת, אין כאן נס ואף סיווגו של שיר זה כשיר אוטוביוגרפי בטעות יסודו. ביאליק נתן בראש שירו כותרת משנה - "משיחות הצדיק ז"ל מוילדניק" - ובכך רמז שמדובר באגדה עממית על מעשה נסים בנוסח "סיפורי יראים", ולא בשיר-עלילה ריאליסטי "מהחיים". אמנם אביו-זקנו של ביאליק נשא לעת זקנה אישה שהייתה בתו החורגת של הצדיק מוילדניק, ר' ישראל דב, בעל הספר החסידי שארית ישראל. אך הכיוון הביוגרפי שהנחה אחדים מפרשניו של שיר זה הוא כיוון שגוי.

לשיר היה נוסח קמאי שנפסל, ובו נתעוורה האם הדלה כדי להחזיר לשבת את מאור עיניה. ביאליק סיפר לסופר הצעיר מרדכי עובדיהו, שהתנדב להיות מזכירו בעת ביקורו בלונדון בשנת 1931, כי פָּסַל את הנוסח הזה לאחר שהרגיש "שמין ריח לבונה 'קתולי' נודף ממנו".⁵ לפי השיר בנוסחו ה"קנוני", אורח ואורחת - הקב"ה ושכינתו - באים אל הבית הדל ("וַיִּפְּחוּן לְקִרְאֵת אֱלֹהִים וְהַשְׁבֵּת הַקְּדוּשָׁה"). אך האם מבזה את אורחיה שלא באשמתה, בעת שְׁעִינָהּ האחת של השבת מתעוורת בשוגג. "מִדּוּעַ נִקְרְתָּ אֶת-עֵינָהּ?", היא מטיחה את קובלנתה לפני הקב"ה, אך אינה זוכה לתגובה או למענה. המענה מגיע מן הישות הנשית, היא השבת-השכינה שנלוותה אל הקב"ה בביקורו בבית הדל. כפקוח האם את עיניה העששות, היא רואה שהדמעה השנייה שזלגה מלחייה הציתה את הנר שפכה והבית כולו הוצף באור שבעת הימים - "כִּי נִשְׁקָה הַשְּׂכִינָה עֲלֵיהֶן". השכינה, השבת שנתעוורה, מחלה לאישה האומללה על "פשעה", ואף נשקה על עיניה וחוללה למענה כעין נס. מתוארים כאן שני צדיה של האלוהות, מידת הדין של האלוהות הגברית ומידת הרחמים של האלוהות הנשית (המתגלמות גם בדמויות האב והאם ב"שירתי").

האלמנה הדלה שנתעוורה אינה מטיחה דברים כלפי שמים, אלא מקבלת את הדין בהכנעה. מי שממלא את תפקידה הוא ה"אני" המספר, בנה של הענייה, המעמיד פני חסיד תמים-דרך, המתפעל מן

פרק 10 סיפורי נסים אצל ביאליק ואצל עגנון

"הנסים והנפלאות", שאותם הוא מגולל לפני קוראיו, ולמעשה הוא מטיח אשמה חמורה כלפי מעלה, מבלי לומר זאת גלויות ומפורשות. לפיכך, שיר זה של ביאליק, שנתפס בדרך-כלל כביטוי של יראת שמים ואמונה תמימה של "שומרי שלומי אמוני ישראל", הוא למעשה שיר חתרני של מרד ומחאה. המחאה היא מחאתו של הבן - בנה של האישה הפשוטה, המתגלה רק בבית הראשון במילה "אמי" ובבית האחרון במילה "אָרָא". בין לבין הוא נעלם לכאורה לגמרי מזירת ההתרחשות, אך ניפרת עמדתו של אדם גלוי עיניים, שאינו מאמין בנסים ונפלאות, אף תוהה אם יש "אָזן שׁוֹמֵעַת" ו"עֵינַי רָאָה" כפי שתהה יל"ג בשירו "בין שני אריות".

עד כאן פרשתי את צדו האידאי של שיר זה כפי שפירשתיו בשנת 1986, בהנחה שרציונליסט כדוגמת ביאליק, שמעולם לא נטה להאמין בנסים ולגלג על המאמינים במיסטיקה ובקבלה מעשית, הטיל בוודאי ספק בסיפור הנסים והנפלאות המוצג בשיר ללא כל הנמקה אֶמְפִּירית בצדו.⁶ אך בכך לא סגי. פירושי היה פירוש חלקי, שלא התחשב בכך שבשיר יש גיבור נוסף, והוא המחבר המובלע. כשם שהאם-האלמנה בשיר זה אינה אִמו של ביאליק, כך גם בְּנֵה של אישה פשוטה זו איננו ביאליק. לשון אחר, יש הבדל בין גישתו של האני-הדובר בשיר לבין גישתו של המחבר המובלע, המציץ מבין שיטי הטקסט ומבטא בדרכי עקיפין את השקפתו של ביאליק גופא. צריך אפוא להוסיף ולהעמיק בשיר זה כדי לגלות בו רובד נוסף, עמוק ממה שהעלינו עד כה. בחינתו של שיר זה דרך עיניו המפופחות של המחבר המובלע תגלה שאין הוא מייצג את הקו הנאו-חסידי שפשט בספרות העברית של ראשית המאה העשרים, וגם אינו מזדהה עם יל"ג ועם סופרי ההשכלה שהעמידו את החסידות במוקד של התקפות ארסיות והציגו אותה מצדה האפל, המונע את חדירת אור שְמֵשָׁה של ההשכלה אל מרחבי העולם היהודי.

המחבר המובלע אינו מאמין בנסים, אף אינו מזדהה עם החסידים ואנשי שלומם ויודע אל נכון כי כל שהתרחש בביתה של האישה הענייה לא היה אלא "תאונת עבודה" שבאה על תיקונה (יש ששלהבת

של נר דולק הולכת ונחלשת עד שהיא נראית כאילו כבתה לחלוטין, אך בהמשך היא ניצתת מחדש ומתגלה שנית באורה המלא). רק אמונתה התמימה ודמיונה של האישה הפשוטה הם שהעטו על ההתרחשות הזאת דוק מופלא של מעשה נסים ונפלאות שחוללם כוחות עליונים. אף-על-פי-כן, המשפט החותם את השיר ("תַעֲמַד זְכוּת הַצְדָקָת לָנוּ וְלְכָל-יִשְׂרָאֵל") מלמד כמדומה שבזכות אמונתם של אנשים ונשים תמימים כמו האלמנה הענייה, שאינם מטילים ספק בהשגחה העליונה ואינם מפקפקים באותות ובמופתים, מתברך העם כולו וזוכה בחיי נצח. יתר על כן, האם אלמנה הענייה, המתוארת במילים "וְתִבְכֶּן הַצְדָקָת, וְדַמְעָה מִקְמִטֵי לְחִיָּיה נִפְלָה" מזוהה עם האומה שעליה נאמר בפתח מגילת איכה "כִּפְאֲלִמְנָה [...] בָּכוּ תִבְכֶּן בְּלִילָה וְדַמְעָתָה עַל לְחִיָּה" (במילים "וְדַמְעָתָה עַל לְחִיָּה" השתמש ביאליק גם בסיפורו "החצוצרה נתביישה" ובאגדה המעובדת "האישה ומשפטה עם הרוח" ועגנון העלה בגלוי את האנלוגיה בין האלמנה שדמעתה על לחייה לבין כנסת ישראל בסיפורו "המטפחת").

בראשית דרכו לגלג ביאליק על מאמינים תמימים כמו שמשון וינטה, למשל, גיבורי שירו הלא-גמור "יונה החייט". בסוף ימיו הוא הבין שכוחו של העם טמון באמונתם חסרת הסייגים של אנשים תמימים כאלה - רוב רובם של המוני בית ישראל. בהשראת תורתו של רבינדרנת טאגור שבא ממשפחה עשירה אך ראה בעושר "כלוב של זהב", וכן בהשראת הלכי-רוח "חסידים" שנשבו בתורותיהם של ידידיו הלל צייטלין, מרטין בובר וגרשום שלום, התחיל גם ביאליק לסגת מן האמונה חסרת הסייגים בכוחו של הרציונליזם הטהור. אמנם הוא לא הצטרף לגל הנאו-חסידי ששטף את הספרות העברית במפנה המאה העשרים, אך טיפח ביצירתו ערכים אחדים מן החסידות לאחר שהעניק להם פירוש אישי משלו.

ביאליק, שבשנות התשעים של המאה התשע-עשרה הרבה בכתיבה אנטי-חסידית ברוח השקפתו של י"ג וברוח המתנגדית הליטאית שספג בימי לימודיו בישיבת וולוז'ין, התחיל להשתמש בשיריו במונחי החסידות ("ניצוצי" [כותרתו הראשונה של השיר

פרק 10 סיפורי נסים אצל ביאליק ואצל עגנון

"לא זכיתי", "זוהר", "הברכה" ועוד) כבמטפורות לעניינים מודרניים בתכלית. עם זאת, יצירתו גילתה משיכה לרעיונות חסידיים אחדים, כגון ההבנה ללב הילד והאדם הפשוט, או השאיפה לחיי פרישות והתנזרות מ"הנאות העולם הזה". יצירתו המאוחרת של ביאליק הביעה את משאלותיו לפרוק מעל צווארו את העול המכביד של עולם החומר ולטפח את עולמו הרוחני הרחק מן ההמון הסואן ומזוהמת החיים. בשנת 1900, בטרם נבעו פרצות בעמדתו הפרו-חסידית, כתב מ"י ברדיצ'בסקי במבוא לספר חסידים: "כקרני אור נוגה נוצצים אלי מרחוק, מהימים אשר בהם נשמת חסידים מתהלכת בארצות החיים [...] רק תפילה קצרה נשמעת שם במעמקי לבבי: ריבונו של עולם! יהי חלקי עמהם!". ובשנת 1915, בעיצומה של המלחמה העולמית, בימים של עוני ומחסור, חיבר ביאליק את שירו "יהי חלקי עמכם" שבו הביע את הערכתו הרבה לאותם "עֲנֵי עוֹלָם, אֱלֹמֵי נֶפֶשׁ", המצניעים את חלקם וזורעים סביבם אורות של אמונה וטוהר. בכל יצירותיו מתקופה זו עולה ובוקעת האמונה באדם החי את חיי לתומו, הרחק מן השפע, מן הפרסום ומן הפרהסיה. בשחר חייו ראה ביאליק אנשים כאלה, החדורים באמונה זכה (דמות כזו מתוארת בקטע הפרוזה הגנוז שלו "ר' משה יעקב", הנושאת את שם סבו), ובבגרותו חזר להבין את הכוח הטמון באמונה זכה, חסרת ספקות ופקוקים.

בביטויים הלקוחים כביכול מן הטרמינולוגיה החסידית תיאר ביאליק ב"חלפה על פני" (1915) את המשורה, המואס במילים שנסתאבו, ויצא אל הילדים התמימים ואל הציפורים כדי להתנער מן הסיאוב, לחדש את ימיו כקדם ולהיטהר מהבל פיהם של תינוקות. תמונה זו, שנתגלגלה בתוך שנים ספורות גם לאגדה המעובדת "ספר בראשית", המתארת איש חסיד ערירי שהחליט לחלק את כל נכסיו לתלמידי-חכמים. ביאליק עירב כאן תמונות מן היהדות ומדתות אחרות. תמונתו של החסיד, שהתפרק מכל נכסיו המרובים והתחיל מתרועע עם הילדים ועם הציפורים דומה לתמונת פרנציסקוס הקדוש מאסיזי שהתפרק מכל נכסיו, דגל בחיי צנע, לבש בגדי עני ושוחח עם תלמידיו ועם הציפורים. ניכר שביאליק הלך והתרחק בהתמדה

מן הרציונליזם הטהור, מורשת תנועת ההשכלה, מזה, וממורשת ה"ישיבה" הליטאית, מזה. הוא החל לנהות אחר התמימות, תרתי משמע, של הילדים ושל פשוטי העם. הוא החל לדגול בהשקפת עולם של "הצנע לכת" - השקפת עולם שאפיינה באותה עת תורות רבות ברחבי העולם: למן הקומונות הטולסטויאניות ברוסיה הצארית, דרך הסגפנות של גנדי וכלה בהתיישבות החקלאית בארץ-ישראל - בקיבוצים ובקבוצות.

את תמצית השקפתו הדוגלת בהסתפקות במועט ביטא המשורר באגדה "שור אבוס וארוחת ירק", שבה הסביר במשתמע מדוע בחר לעזוב את הברירות המעטירות של אירופה לטובת פינה צנועה בארץ-ישראל, שפולה שלו ואין היא נתונה לו בחסדי זרים. לפיכך, אין די בהבנת המחאה היל"גית העולה מעמדתו של דמות האני-המספה, בנה של האלמנה. יש לבחון גם את עמדתו של המחבר המובלע, וזו מרוחקת ת"ק פרסה מן העמדה היל"גית. ביאליק ערך כאן רוויזיה לעמדותיו הקודמות: בעוד שבראשית דרכו צידד ביאליק בעמדה האנטי-חסידית של סופרי ישראל ושל חבריו ל"ישיבה" הליטאית, הרי בבגרותו נתבררו לו גם הנזקים הלאומיים שהסבה הביקורת האנטי-חסידית הנוקבת, שלא הייתה נטולה אינטרסים פוליטיים, והוא החל להבין ללבם של פשוטי העם שהאמינו באל ובשכינה. היכולת לעורר בהם אקסטזה משיחית עמדה בבסיס התנועה הציונית, שהובילה את המוני בית ישראל לדרך חיים חדשה.

עגנון, בסיפורו הכמו-חסידי "מעשה העז", רמז לקוראיו כי רק צעירים תמימים שאינם שואלים שאלות מיותרות ומוכנים ללכת אחרי צו לבכם, מסוגלים להגשים את חלום ארץ-ישראל. לעומתם, הזקנים הדעתניים והחקרנים יישארו ספונים בכתיהם, וקול פעמוני הגאולה לא יגיע לאוזניהם. האב והבן בסיפורו מייצגים שתי השקפות עולם ושתי תקופות בחיי העם: האב מייצג את ההשקפה הרציונליסטית של תקופת ההשכלה, שלא האמינה אלא בהוכחות אִמפִּיריות, והבן את השקפת העולם האיִדאליסטית של התקופה הציונית שמרדה בדור האבות ונטשה את הספקנות שלו, אף נסחפה באמונה אִקססטיבית

פרק 10 סיפורי נסים אצל ביאליק ואצל עגנון

ביכולת להגשים את חלום הגאולה. גם ביאליק וגם עגנון האמינו אפוא שנטישת העמדה האירופו-צנטרית של תקופת ההשכלה, כמו גם התפכחותם של רבים מהמשכילים מן העמדה הרציונליסטית, אפשרו את הקמתה של התנועה הציונית, המבוססת על אמונה בחלום הגאולה, והביאוה להשגים חסרי-תקדים. הבזו של סופרי המאה התשע-עשרה להמוני העם - לחסידים שהאמינו בצדיקים, בקמעויות ובנסים - נתחלף בהבנה לרוחם של האנשים הפשוטים ובתחושת אִמּפתיה כלפיהם וכלפי אמונותיהם התמימות.

ג. השיר שצורף לסיפור בהדפסתו הראשונה: הערת שוליים

בעמוד השער של המוסף לילדים של עיתון דבר, לפני סיפורו של עגנון "הפרוטה", מופיע רישום קל המעיד על כשרונו הרב של נחום גוטמן ללכוד דיוקנאות בחרט-אמן, ומתחת לכותרת "הפרוטה" מופיע שיר הפותח את הסיפור וכלול בו (כאשר נאסף סיפור זה בכל כתבי עגנון, השיר כבר לא נכלל בו):

לְיָדֵי מֵאָז / כְּבוֹד מֵרְאוּ"ר / לֹא זָהָב וְכֶסֶף / לְעֵטְרָה וְנֶגֶד. // וְלֹא
כִּיס שֶׁל אֲדָרְכָמוֹנִים / אֲנִי מֵבִיא לָךְ לְמִנָּה / לְשֵׁנֵת הַשְּׂמוֹנִים /
עַד מֵאָה וְעֶשְׂרִים שָׁנָה. // אֲלֵא סֵפֶר קַל / אֲנִידָה פְּשׁוּטָה - /
מַעֲשֵׂה בְּאִישׁ דָּל / שֶׁמֵּצֵא פְּרוּטָה. // יְהִי סִפּוּרֵי הַלֵּז, / אוֹי אָחִי
וּזְקֵנִי / מִזְכָּרֵת לְמֵאָז / בֵּינֶךָ וּבֵינִי. // עֵת יִשְׁבְּנוּ בְּנוֹה-צֶדֶק /
וּבֵין גְּנוּה-שְׁלוֹם, / אִם בְּנַעַל הָיָה סֶדֶק / בְּרֵאשׁ הָיָה חֵלוֹם. //
אִישׁ אִישׁ וְחֵלוֹם זֶהָר / חֵלוֹם גָּדוֹל כֵּיָם, / חֶסֶן אֲמֵת וְטֵהָר /
וּפְדוּת מִשְׁפָּט לְעַם. // אֶךְ מֵה יִתְרוֹן לְחֵלוֹם / אִם אֵין לוֹ פְּתוּרוֹן,
/ לֹא נִשְׁאָר לָנוּ הַיּוֹם / בְּלִתֵּי אִם זָכָר לְזִכְרוֹן. // עֵתָה נַחֲלֵם
חֵלוֹם עֶבֶר / לְזִקְנֵים עִם נְעָרִים, / כְּסִפּוּר הַפְּרוּטָה בְּדִבְרֵי /
שְׁסוּפָה דִּינָרִים דִּינָרִים."

מדוע הוציא עגנון את השיר הנאה הזה מסיפורו? גניזתו תמוהה שהרי זהו אולי השיר היפה ביותר שהפיק קולמוסו של עגנון בכל שנות יצירתו. בין שירי עגנון שיר זה בולט לטובה מאחר שאחדים מטוריו

שקולים וחרוזיהם רעננים ונמרצים, בעוד שברוב שירי עגנון ניכר שמחברם לא היה אָמון על רזי הריתמוס וגם רוב חרוזיהם דקדוקיים וצולעים. שיר זה גם נרחב יותר מרוב שיריו של עגנון, ומחזיק שמונה בתים מרובעים, ובהם סיפור רצוף המקשר את זיכרונות העבר עם אירועי ההווה. הייתכן שעגנון זיהה בו יסוד של "שיר הזדמנות", שהיה יפה לזמנו, וחשב שבמרוצת הזמן עבר זמנו ובטל קרבנו?⁷ לעניות דעתי סיבה נוספת הניאה את עגנון מלכלול את השיר הזה בכל כתביו: השיר מבוסס על מוטיב שאינו מגלה כל זיקה לעגנון ולכתיבתו, וייתכן שיד זרה חלה בו. השורות בדבר החור בנעל והחלום שבראש ("אם בַּנְעַל הָיָה סֶדֶק / בְּרֹאשׁ הָיָה חֲלוֹם") לקוחות מתוך שירו של ארתור רמבו "Ma Bohème" (1870), משיריה הבולטים והנודעים של השירה הַפְּתֶר-סימבוליסטית שפתחה את המודרניזם המערב-אירופי. בשיר זה מתואר המשורר-ההֶלֶךְ, איש החלומות, כמי שמושך שרוך מנעליו הסדוקות: "אָחוֹז פְּלִי קוֹרֵי חֲלוֹם [...] מְשַׁכְּתִי שְׂרוֹךְ מְמַנְעָלִים מְבַקְעִים" (עברית: ז"ש). עגנון ויצירתו מעולם לא גילו זיקה כלשהי לארתור רמבו, אך במרחבי יצירתה של אלה אמיתן רמבו נוכח פעמים רבות.

ייתכן שאלה אמיתן העבירה את קולמוסה על השיר העגנוני, והכניסה לתוכו חרוזים אחדים משלה. כידוע, אלה אמיתן כתבה שירים רבים לילדים והשתייכה - מבחינת הפואטיקה שלה - ל"אסכולת שלונסקי-אלתרמן", שזיקתה לארתור רמבו היא מן המפורסמות. חרוזים כמו-נאיביים כגון " [...] אָלֵא סְפוֹר קֵל / אַגְדָּה פְּשׁוּטָה - / מַעֲשֵׂה בְּאִישׁ דָּל / שְׁמָצָא פְּרוּטָה", או: "עֵת יִשְׁכְּנוּ בְּנוֹה-צֶדֶק / וּבֵין נוֹה-שְׁלוֹם, / אִם בַּנְעַל הָיָה סֶדֶק / בְּרֹאשׁ הָיָה חֲלוֹם", הם חרוזים פשוטים וצוללים, הדומים לחרוזים המשובצים בשירי הילדים של המשוררת, ואין בהם כל דמיון לחרוזים המתחכמים של עגנון המשובצים בשירים שבסיפוריו. יש להודות שמדובר כאן בהשערה אינטואיטיבית, המתבססת על הפרות עם יצירת עגנון ועם יצירת לאה גולדברג, אך לפעמים גם השערות כאלה מקבלות את אישושן. כך קרה, למשל, כשנמצא כתב היד של תרצה אתר שהוכיח את

פרק 10 סיפורי נסים אצל ביאליק ואצל עגנון

נכונות ההשערה ששיערתני על תהליך היווצרותו של שירה האחרון של "בלדה לאישה" כשיר שצמח אגב תרגום של שיר מאת סילביה פלאט.⁸ כך או אחרת, עגנון לא הכניס את שיר ההקדשה היפה הזה לתוך כתביו. ייתכן שוויתר עליו כי ראה בו שיר הקדשה היפה לשעתו בלבד, וייתכן שוויתר עליו בכוונת מכוון בידעו שיד זר השלימה את כתיבתו, ולא רצה שמישהו יוכל אי-פעם לטעון כי סייע ביד עגנון לכתוב את סיפורו.

ד. עגנון ומשנת אחד-העם

ביאליק ועגנון כתבו אפוא יצירות על מעשה נסים (במרכאות או שלא במרכאות), שאירע לשומרי שבת.⁹ ביאליק התבונן בנס בעיניים מפופחות, ואילו עגנון הציג אותו כפשוטו, מבלי להטיל בו ספק. כך הצגנו את התמונה עד כה, אך אפשר להציגה גם אחרת אם מסיטים את מרכז הכובד של סיפורו של עגנון מן הנס אל עמדתו המאופקת של העני המספן המספן את סיכוייו לזכות במטבע לבל יחטא ויחלל את השבת. הצגת סיפורו של עגנון כסיפור של איפוק, שליטה עצמית וכיבוש היצר מאפשרת לתפוס את הסיפור "הפרוטה" ברמת הפשטה גבוהה יותר, כמשל אקזיסטנציאלי, שטיבו כלל-אנושי.

במילים אחרות, אם מסיטים את מרכז הכובד של הסיפור אל נושא האיפוק והשליטה העצמית (ולא אל נושא הנס), הרי שאין הבדל של ממש בין גישתם של ביאליק ועגנון, ושניהם מתנבאים באותה שפה - שפת "בית המדרש" של ציונות אודסה מיסודו של אחד-העם. העני בסיפור הן שולט בעצמו ואינו עושה מעשה בטרם עת, כשעדיין לא פשרה השעה לעשותו. הוא מחכה בדומייה עד שההתר יבשיל והוא יוכל לזכות בגמול. ייתכן שלפנינו סיפור ברוח התורה האבולוציונית של אסכולת אחד-העם, שהדריכה את ביאליק כל ימיו הבוגרים - ביצירתו, בהגותו ובמעשי ידיו.

ביאליק הן צידד כל חייו הבוגרים בתורתו של אחד-העם, מנהיגה של הציונות הרוחנית, האבולוציונית, שהתנגדה לפעילותו

האקסטרווגנטיות והאקסטטיביות של הרצל, והגיבה באירוניה על ביקוריו בחצרות מלכים ושולטנים. בחזונו של הרצל ראו ציוני אודסה "מכתות כוס זכוכית" ו"בועה של-פְּרִית", ככתוב בשירו של ביאליק "צפרירים". את חסידיו של הרצל תיאר באירוניה כ"אנשי פְּלֹאוֹת" ש"בְּאֶצְבַּע קֶטְנָה יַעֲשׂוּ מְדִינָה" (וראו שירו הגנוז "בכרפי ים"). בל נשכח: מילת המפתח בהגותו של אחד-העם הייתה המילה "אמת", בעוד שמילת המפתח בהגותו של הרצל הייתה המילה "אגדה".

עגנון לעומתו נולד בגליציה - בעיר קטנה בגבולות הקיסרות האוסטרו-הונגרית - וצפוי היה שיימנה עם מעריציו של הרצל, המנהיג הציוני הדגול, יליד וינה. רוב היהודים שהשתייכו למרחב התרבות הגרמני, לרבות בני גליציה, תושביה של האימפריה האוסטרו-הונגרית, נהו אחרי הרצל ותמכו במדיניותו המודרנית, שפרצה את חומות הגטו היהודי. חסידי אחד-העם היו בדרך-כלל יהודי רוסי, ובמיוחד בני אודסה, שתורתו האחראית והשמרנית של אחד-העם תאמה את ציפיותיהם הֶרְאִלִּיסְטִיּוֹת ואת הסקפטיביות הטבעית שלהם. לפיכך לכאורה צפוי היה עגנון להימנות עם חסידי הרצל, אך בעקבות ידידותו האמיצה עם ביאליק (ואולי גם בעקבות ידידותו האמיצה עם שמחה בן-ציון, שותפו של ביאליק בהוצאת "מוריה" ושותפו להוראה ב"חדר המתוקן" שבאודסה) התקרב עגנון להשקפת מורהו, הפך לחסיד של הציונות הרוחנית, כאילו ישב כל ימיו בין סופרי "בית המדרש" של אודסה, חסידי תורת אחד-העם. ייתכן שעגנון הפגין ביצירתו את צידודו באחד-העם גם בזכות הֶכְרוֹתוֹ האישית עם המנהיג הציוני הקשיש, שנערכה בבאד הומבורג בתיווכו של ביאליק.

האמירה המעניינת ביותר בזכות אחד-העם ומשנתו הרוחנית כלולה בסיפור "שבועת אמונים" (1943), שנכתב בתקופת המלחמה והשואה. הסיפור מחזיר את הגלגל לאחור לימי העלייה השנייה, תקופתו הראשונה של עגנון בארץ-ישראל, ובו מתואר חוקר צעיר בשם יעקב רכניץ שעלה מווינה, התישב ביפו ומצא בה את פרנסתו מהוראת יוונית ורומית. גיבורנו מאוהב כל ימיו בשושנה, בתו של

פרק 10 סיפורי נסים אצל ביאליק ואצל עגנון

קונסול, שכנתו מימי וינה, שאליה הוא קשור ב"שבועת אמונים". בניגוד לתיאוריה של תקופת העלייה השנייה, שבה היו בחורים רבים ובחורות מעטות, על לבו של יעקב רכניץ מתחרות שבע נשים. וכך מתוארים חייו של צעיר גליצאי נאה ומוכשר בעשור הראשון של המאה העשרים:

נכנס רכניץ לעבודת ההוראה ועשה את מלאכתו באמונה. [...] נתחבב על תלמידיו ונתקבל על חבריו [...] לא יצא חודש ושני חודשים עד שנעשה בן בית אצל אבותיהן של בנות שהכירוהו קודם לאבותיהן [...] מהומת הקרקע כבר עברה. מרדפי הון שביקשו להתעשר מאדמת ארץ ישראל פשטו את הרגל וברחו [...] בעלי החלומות נתפכחו מחלומותיהם ואנשי מעשה התחילו חולמים חלומות על מרכז רוחני שעתידה ארץ ישראל להיות לישראל. מפרק לפרק היו מתכנסים כאחד ומתווכחים על הארץ ועל יישובה, ושולחים את דבריהם לוועד האודיסאי שבאודיסא [...] אנשי יפו מספרים בחדשות הבאות מחוצה לארץ. שכבר נתיישנו קודם שהגיעו העיתונים לארץ ישראל".
(עד הנה, "שבועת אמונים", עמ' 216 - 217).

והרי לנו פרדוקס משעשע הלוכד בקליפת אגוז את עיקרי ההבדל שבין הציונות המדינית לציונות הרוחנית. לפי תיאורו של עגנון, בימי העלייה השנייה בעלי החלומות והאוטופיות נתפכחו מחלומותיהם, כי לאחר מות הרצל איבדו את התלהבותם ואת תנופתם, ודווקא "אנשי מעשה" התחילו רוקמים חלום על "מרכז רוחני" בנוסח תורת אחד-העם (חלום שהתממש בהקמת האוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 1925). מתברר אפוא שהרצל פנה "מגדלים באוויר" וטיפח שאיפות גרנדיוזיות שלא נתממשו, ואילו שאיפתו הצנועה של אחד-העם להקים בארץ-ישראל מרכז רוחני נהפכה למרכז עיסוקם של אנשי המעשה. מפאת צניעותו ויכולת המימוש שלו הפך החלום ה"רוחני" לעניין מעשי בתכלית. לעומת זאת, חסידי הציונות "המעשית", שהלכו בגדולות, איבדו אחרי מות הרצל את כוחם והתלהבותם וכל ה"מעשיות" שלהם הייתה כלא הייתה.

ביאליק גילה את צידודו במדיניותו המתונה והמאופקת של אחד-העם גם במקומות לא צפויים, כגון בשיר "קן ציפור" הפותח את ספר שיריו לילדים. שוב ושוב הראה ביצירתו שאין להאיץ תהליכים ולקדמם לפני שהבשילו מעצמם ("הַס, פֶּן תֵּעִיר"). סיפורם המקביל של הנער והנערה ב"אגדת שלושה וארבעה", למשל, מלמד על התהליך המתמשך ורב-השלבים של ההתבגרות, שבכל אחד משלביה נראה השלב הבא רחוק ובלתי-מושג. הדרך לפגישתם ולהתאחדותם רצופה מכשולים אין-קץ - סערות ים ותעייה בסבך היער - אולם משנמצאה הדרך והושגה המטרה, נדמה כי השניים נועדו זה לזה מבראשית וכי כל הקשיים היו כלא היו. בסיפור כגון "מאחורי הגדר" הראה ביאליק כי מרידת בן-לילה כדוגמת זו שניסה הגיבור הצעיר לערוך נועדה להיכשל, וכי רק תהליכים אבולוציוניים, המבוססים על "הכשרת לבבות" ממושכת, עשויים לשאת פרי. את סיפורו של עגנון ניתן לפרש כהמלצה שלא לעוט על כל השג ולקטוף אותו כהרף-עין, בעודו בוסר, אלא להמתין להבשלתו המלאה. וכך יוצא שבסופו של דבר חרף ההבדלים הגדולים בין גישתו של ביאליק לגישתו של עגנון בסוגיית הנסים והנפלאות, ניתן להבין את סיפורו של עגנון כסיפור אחד-העמי המטיף למתינות, או - כדברי ביאליק בשירו "הציץ ומת" - כחתייה אל "מְקוֹם [שבן] הַהֶפְכִים יִתְאַחֲדוּ בְּשִׁרְשָׁם".

הערות לפרק העשירי:

1. דבר לילדים יצא כשבועון עצמאי בפברואר 1936. עד אז יצא במתכונת חודשית קבועה, שצורפה לעיתון דבר (החל ביום 2.10.1931). כמקובל בעיתונות הילדים, גם הסיפור "הפרוטה" נדפס בניקוד (הוא וזה אף לפיסוק נורמטיבי שאינו מקובל בסיפוריו של עגנון למבוגרים).
2. מעשייה מחורזת זו שפרסמה פנינה הלפרין, אִמו של המשוורר יונתן רטוש, היא תרגום שירה הידוע של קדיה מולודובסקי (ביידיש: "אַ מאַנטל פֿון אַ טונקעלן געוואַנטל", ובתרגום מילולי: "מעיל מאריג כהה" שראה אור בוורשה באותה שנה). מעניין להיווכח כי העורך ברל כצנלסון לא סגר את שערי דבר בפני פנינה הלפרין חרף שיוכה למחנה הרוויזיוניסטי. תרגום נוסף של שיר זה, פרי-עטו של שמשון

פרק 10 סיפורי נסים אצל ביאליק ואצל עגנון

- מלצה, התפרסם ביום 11.3.1937 בשבועון דבר לילדים בשם "יגיל והמעיל". השיר זכה לימים לפרסום רב בזכות תרגומו רב-הכשרון של נתן אלתרמן שהכתיר שיר זה בכותרת "גלגוליו של מעיל" (תרגומו של אלתרמן התפרסם לראשונה בספר התרגומים משיריה של קדיה מולודובסקי פתחו את השעה, תל-אביב 1945).
3. אמנם את כתיבתו של ספר זה אז"ר לא הצליח להשלים, אך הספר יצא בהוצאת "מוריה" (אודסה תרס"ו) לאחר שביאליק וחבריו הפשילו שרוולים והשלימוהו (ובכל זאת שמו של אז"ר התנוסס על גביו).
4. מסקנה זו, שבה מסכם המחבר המובלע את סיפורו, הולכת לשיטתם של חז"ל שקבעו: "כָּל הַמְקַיֵּם אֶת הַתּוֹרָה מֵעַיִן סוֹפוֹ לְקִיּוּמָהּ מֵעֶשֶׂר וְכָל הַמְבַטֵּל אֶת הַתּוֹרָה מֵעֶשֶׂר סוֹפוֹ לְבִטּוּלָהּ מֵעַיִן" (אבות ד, ט).
5. מרדכי עובדיהו, מפי ביאליק, תל-אביב תש"ה, עמ' ע-עא.
6. את פירושו של שיר זה הבאתי לראשונה בספרי הצרצר משורר הגלות: לחקר היסוד העממי בשירת ח"נ ביאליק, תל-אביב 1986. כל מרכיביו ומסקנותיו של פירוש זה הובאו במבוא לשיר במהדורת שיריו שערך אבנר הולצמן, תל-אביב 2004, עמ' 452 (מבלי להביא דברים בשם אומרם), אך כיום דומני שטעיתי בפירושי הנחרץ לשיר זה הרואה בו שיר של מרד ומחאה בלבד, מבלי שיראה בו גם את היפוכם של המרד והמחאה - את ההבנה המפופחת שבזכות מאמינים תמימים כמו האלמנה הענייה המתוארת בשיר יכול היה העם לשמור על קיומו בכל שנות הגלות הארוכות.
7. כפי ששיער עורך עונג שבת (עונ"ש) כשפרסם את השיר ביום 9 ביולי 2013 בבלוג שלו.
8. בשנת 2002 העליתי את ההשערה שתרצה אתר תרגמה של שירה של סילביה פלאת' "Poppies in October", ואגב תרגום החליטה לכתוב שיר משלה - את שירה האחרון "בלדה לאישה". את ההשערה פרסמתי במאמר "אפילו ענני אוקטובר - שירי פְּרָדָה מן החיים: תרצה אתר בעקבות סילביה פלאת'" (מאזנים, גיל' 76, 2002, עמ' 35 - 39). העליתי את ההשערה שתרצה אתר תרגמה של שירה של סילביה פלאת', ואגב תרגום החליטה לכתוב שיר משלה. והנה, כשש שנים לאחר שפורסם המאמר מצאה נגה אלבלך ססידרה את ארכיון תרצה אתר במרכז קיפ טיוטה לא גמורה של תרגום השיר "פרגים באוקטובר". התברר כי תרצה אתר אכן תרגמה את השיר הזה, ואגב תרגום החלה לחבר את שירה האחרון "בלדה לאישה" (פרגים וחבצלות להלוויה שלי", הארץ [ספרים], מיום 12.6.2008). השערת זו, שהייתה בתחילה "ירייה באפלה", קיבלה אפוא את אישושה המלא, וכך פתרו הממצאים הארכיונאיים הללו כמדומה גם חידה לא פתורה באשר לסופה הטרגי של המשוררת. אפשר שהמילים "היא לא פְּסָדָר / היא הוֹלְכֶת לְבָלִי שׁוֹב" לא היו מילים בעלמא.
9. על תפיסת הנס אצל עגנון ראה במאמרו של רומן כצמן "נס, כנות

ורטוריקה בכתיבתו של ש"י עגנון, בתוך: מעשה סיפור: מחקרים
בסיפורת היהודית, כרך ג (בעריכת אבידב ליפסקר ורלה קושלבסקי),
רמת גן 2013, עמ' 307 - 332.